

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
Π.Μ.Σ. Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

Εργασία στο μάθημα: «Ανάγνωση Κειμένων: Ζητήματα Ύφους»

Θέμα εργασίας: Σχολιασμός του κειμένου του Immanuel Kant

«Απάντηση στο ερώτημα: «Τι είναι διαφωτισμός;»

Αλέξανδρος Παπαδημητρίου (Α.Μ.: 17515)

Διδάσκων: Γ. Κουζέλης

Ο Immanuel Kant (1724-1804) έζησε στην εποχή της ανάδυσης της αστικής κοινωνίας, στην οποία οι έννοιες της προόδου, της ορθολογικότητας και σε άμεσα πολιτικό επίπεδο εκείνες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας γίνονταν σταδιακά, με το ξεπέραςμα της φεουδαρχικής κοινωνίας, κοινό κτήμα. Η πλέον επεξεργασμένη και εκλεπτυσμένη έκφραση των φιλοσοφικών αντιλήψεων της εποχής προήλθε από τον γερμανικό ιδεαλισμό, επιφανείς εκπρόσωπος του οποίου υπήρξε ο Kant. Στο άρθρο του με τίτλο: «Απάντηση στο ερώτημα: «Τι είναι διαφωτισμός;»», το οποίο δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1784 στο περιοδικό *Berlinische Monatsschrift* και με το οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, περιέχεται ο επιδραστικότερος –ίσως- ορισμός του κοινωνικού αυτού φαινομένου: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση κάποιου άλλου. Γι' αυτή την ανωριμότητά του ο άνθρωπος φταίει όταν η αιτία της έγκειται όχι στην ανεπάρκεια του νου του, αλλά στην έλλειψη αποφασιστικότητας και θάρρους να μεταχειριστεί το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Αυτή είναι η εμβληματική φράση του διαφωτισμού.»¹.

Στο άρθρο αυτό ο Kant αποσκοπεί αφενός να καταστήσει κατανοητό τον ανωτέρω ορισμό και αφετέρου να πείσει το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Για τον λόγο αυτό τόσο η αλληλουχία των συλλογισμών του όσο και ο τρόπος γραφής του διαφέρουν από εκείνον που απαιτεί η συγγραφή ενός αμιγώς φιλοσοφικού κειμένου. Το υπό συζήτηση δοκίμιο έχει έντονα πολιτικό χαρακτήρα καθώς, πέραν του ότι αποτελεί μια απόπειρα αυτοσυνείδησης της ιστορικής εκείνης εποχής, συνιστά και μια δημόσια παρέμβαση για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Για το λόγο αυτό αντικείμενο του δεν είναι μια εις βάθος θεωρητική θεμελίωση, όπως απαιτείται από ένα αυστηρά φιλοσοφικό κείμενο. Παρόλα αυτά εντάσσεται στην ευρύτερη καντιανή φιλοσοφία, καθώς αφενός απηχεί το όλο φιλοσοφικό σύστημα του Kant και αφετέρου πραγματεύεται ένα φιλοσοφικό ερώτημα. Άλλωστε, όλη «η προσπάθεια μιας υπερβατολογικής θεμελίωσης του συστήματος των επιστημών απέβλεπε»² στην έλλογη σύλληψη των κανονιστικών αρχών που θα πρέπει να διέπουν μια δίκαιη κοινωνία. Συστατικό στοιχείο της καντιανής κριτικής θεωρίας είναι η αναφορά «στις

¹Συλλογικό (2014), *Τι είναι Διαφωτισμός*, Αθήνα: Κριτική, σ. 47.

²Ψυχοπαίδης, Κ (1999), *Κανόνες και Αντινομίες στην Πολιτική*, Αθήνα: Πόλις, σ. 261.

αξίες που θα πρέπει να πραγματοποιούν μέσω του ηθικού πράττειν.»³. Η κριτική, λοιπόν, δεν έχει ουδέτερο χαρακτήρα, καθώς θεμελιώνεται σε και δεσμεύεται από ορισμένες αξίες. Στον Kant είναι εκείνες της αυτονομίας, της ελευθερίας, της ισότητας και του ανθρώπου ως αυτοσκοπού. Οι αξίες αυτές αποτυπώνονται στο εν λόγο κείμενο, το οποίο τοποθετείται, έτσι, στο σταυροδρόμι μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής. Για το λόγο αυτό αποτελεί προνομιακό πεδίο για να αναδειχθεί ο ρόλος της ρητορικής στη συγκρότηση του φιλοσοφικού επιχειρήματος, ρόλος ο οποίος κατά κανόνα αποσιωπάται. Στη συνέχεια, προς ενίσχυση του συγκεκριμένου τρόπου ανάγνωσης, θα επιχειρηθεί εν συντομία η έκθεση της στρατηγικής του κειμένου αυτού παράλληλα με την ανάδειξη ορισμένων υφολογικών ζητημάτων που ανακύπτουν.

Το άρθρο αυτό ξεκινά απευθείας με τον ορισμό του Διαφωτισμού που διαβάσαμε προηγουμένως. Η αφετηρία αυτή δεν είναι καθόλου αυτονόητη, όπως αυτονόητο δεν είναι και το περιεχόμενο του καντιανού αυτού ορισμού, μιας και την εποχή εκείνη διεξάγεται ένας πολύπλευρος διάλογος γύρω από τον Διαφωτισμό και τα αποτελέσματά του. Έτσι, ο γερμανός φιλόσοφος οφείλει να τον διευκρινίσει, να τον συγκεκριμενοποιήσει και να επιχειρηματολογήσει υπέρ του. Κατ' αρχάς αναδεικνύει με ιδιαίτερα παραστατικό και άμεσο τρόπο –χρησιμοποιώντας μεταφορές (πχ «Σαν να έχω ένα βιβλίο που να σκέφτεται για λογαριασμό μου») και πρώτο ενικό πρόσωπο (πχ «Εγώ ο ίδιος δεν θα χρειάζεται να καταβάλω καμιά προσπάθεια»)- την «οκνηρία» και τη «δειλία» ως τις αιτίες για τις οποίες η πλειονότητα των ανθρώπων προτιμά να διατηρείται σε κατάσταση ανωριμότητας, παρότι υπάρχει η αντικειμενική δυνατότητα για έξοδο από αυτήν. Την ευθύνη για την παραμονή της ανθρωπότητας στην κατάσταση αυτή έχουν και οι «κηδεμόνες», ευθύνη την οποία περιγράφει ο Kant μέσω του παραδείγματος με «τα κατοικίδια ζώα». Για τους λόγους αυτούς είναι δύσκολο το πέρασμα στην ενηλικίωση, όταν αυτή επιχειρείται ατομικά ή με την πιο λογοτεχνική διατύπωση του Kant: «Όποιος θα ... σπάσει» τις αλυσίδες μιας ατελείωτης ανωριμότητας «θα σκοντάψει, με το αβέβαιο πήδημά του, ακόμα και στο πιο μικρό χαντάκι, έτσι αμάθητος που είναι σε τέτοια ελεύθερη κίνηση.». Τα μεμονωμένα άτομα μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο, στο πλαίσιο όμως μιας μακρόχρονης, μη επαναστατικής κοινωνικής διαδικασίας.

³Ibid, σ. 261.

Στη συνέχεια ο Kant ισχυρίζεται πως αναγκαία και επαρκής συνθήκη («δεν χρειάζεται τίποτε άλλο παρά») του διαφωτισμού είναι η ελευθερία «και μάλιστα η πιο αβλαβής ανάμεσα σ' εκείνα που θα ήταν δυνατό να λάβουν το όνομα της ελευθερίας. Δηλαδή, η ελευθερία κάποιου να κάνει δημόσια χρήση της έλλογης δύναμής του παντού.»⁴. Η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι απεριόριστη, αλλά αφορά μόνο την δημόσια χρήση της. Ως δημόσια χρήση εννοεί την μετάδοση των σκέψεων καθενός στην δημόσια σφαίρα και μέσω αυτής, ενώ ως προσωπική εννοεί την χρήση της έλλογης δύναμής κατά την ενάσκηση μιας ορισμένης κρατικής θέσης. Ο περιορισμός αυτός δικαιολογείται από τον ρόλο που διαδραματίζουν ορισμένοι θεσμοί «προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου», το οποίο ενδέχεται να περιστέλλει μερικώς και την έκταση της δημόσιας χρήσης της έλλογης δύναμης του ατόμου εκείνου που κατέχει την εν λόγω θέση⁵.

Οι περιορισμοί αυτοί που θέτει ο Kant δεν εμποδίζουν τον διαφωτισμό, αλλά τον ενισχύουν, καθώς ο ορθός λόγος καθίσταται μέσω ελέγχου της εξουσίας για την διεύρυνση των κοινωνικών ελευθεριών. Χαρακτηριστική είναι η ιδιαίτερα ζωντανή και δυναμική περιγραφή από τον γερμανό φιλόσοφο της ισχύουσας τότε πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής κατάστασης, δηλαδή της κατάστασης ανωριμότητας στην οποία κυριαρχεί η τυφλή υπακοή: «Ακούω, ωστόσο, να φωνάζουν απ' όλες τις μεριές: «Μη συλλογίζεστε!». «Μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο εκτελείται τα γυμνάσια!» διατάζει ο αξιωματικός. «Μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο πληρώνετε!» φωνάζει ο οικονομικός σύμβουλος. «Μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο πιστεύετε!» κηρύττει ο ιερωμένος.». Το πέρασμα στην κατάσταση ωριμότητας προϋποθέτει την – με ορισμένους περιορισμούς- ελευθερία της έκφρασης, η οποία συμπυκνώνεται στη συνέχεια της περιγραφής αυτής ως εξής: «(Μόνο ένας και μοναδικός Κύριος στον κόσμο λέει: «Να συλλογίζεστε όσο θέλετε και για ό, τι θέλετε. Αλλά να υπακούετε!».)».⁶ Η πρακτική απόληξη της διάκρισης δημόσιας και προσωπικής χρήσης του λόγου ή του πεδίου ελευθερίας της έκφρασης και εκείνου της έλλογης πλέον υπακοής διευκρινίζεται μέσω τριών παραδειγμάτων που αντιστοιχούν σε εκείνα που μόλις αναφέρθηκαν: προσδιορίζεται επακριβώς πως πρέπει να χρησιμοποιεί τον λόγο ο αξιωματικός, ο πολίτης ως οφειλέτης φόρων και ο

⁴Συλλογικό (2014), *Τι είναι Διαφωτισμός*, Αθήνα: Κριτική, σ. 49.

⁵Ibid, σ. 50.

⁶Ibid, σ. 49.

ιερωμένος⁷. Η αναλυτική παρουσίαση των παραδειγμάτων αυτών δεν είναι αναγκαία για την συγκρότηση του επιχειρήματος, είναι όμως χρήσιμη και εξηγείται από την απεύθυνση σε ένα ευρύτερο του στενά φιλοσοφικού κοινό.

Στο σημείο αυτό, έχοντας προσδιορίσει και επεξηγήσει τον ορισμό του διαφωτισμού, αρχίζει η καθαυτό επιχειρηματολογία για την υποστήριξή του. Η διατύπωση του πρώτου επιχειρήματος είναι, όπως άλλωστε και εκείνη του ορισμού (:έξοδος), αρνητική: η πορεία προς τον διαφωτισμό δεν μπορεί να εμποδιστεί, κάτι τέτοιο θα ήταν αφύσικο. Για το λόγο αυτό οποιαδήποτε αντίθετη απόφαση ή συμφωνία είναι αυτοδικαίως άκυρη, καθώς αντιβαίνει στα φυσικά, απαραγράπτα και αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα δικαιώματα. Με τα λόγια του Kant: «Δεν μπορεί μια εποχή να αυτοδεσμευτεί και να συνωμοτήσει ώστε η επόμενη να μείνει σε μια κατάσταση στην οποία θα είναι αδύνατο να επεκτείνει τις (προπαντός πιο απαραίτητες) γνώσεις της, να τις αποκαθάρει από πλάνες, και γενικά να προχωρήσει προς την κατεύθυνση του διαφωτισμού. Αυτό θα ήταν έγκλημα κατά της ανθρώπινης φύσης, της οποίας ο πρωταρχικός προορισμός συνίσταται ακριβώς σ' αυτή την πρόοδο.»⁸. Αποκλίσεις μόνο κατ' εξαίρεση γίνονται δεκτές, οι οποίες δικαιολογούνται για «σύντομο χρονικό διάστημα» και εφόσον τείνουν προς τον ίδιο σκοπό. Η θέση αυτή διασαφηνίζεται με ένα παράδειγμα που αφορά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις⁹, ζήτημα το οποίο έχει ιδιαίτερη σημασία για τους υπέρμαχους του διαφωτισμού και αποτελεί θεματική που διαρκώς επανέρχεται στο υπό σχολιασμό κείμενο.

Πριν το δεύτερο επιχείρημα ο Kant προσθέτει έναν ακόμη προσδιορισμό του φαινομένου που τον απασχολεί. Η εποχή στην οποία γράφει δεν είναι «μια διαφωτισμένη εποχή», αλλά «μια εποχή διαφωτισμού» ή αλλιώς «ο αιώνας του Φρειδερίκου». Ο διαφωτισμός λοιπόν θεωρείται ως μια υπό εξέλιξη διαδικασία, η οποία απαιτεί να γίνουν ακόμα πολλά για την επίτευξη «μιας διαφωτισμένης εποχής», δηλαδή της άρσης των εμποδίων για την ενηλικίωση της ανθρωπότητας¹⁰. Ο προταγματικός χαρακτήρας του μπορεί να συνδεθεί με την ριζοσπαστική διατύπωση του ορισμού του, με την αρχικά ανεπιφύλακτη διακήρυξη της ελευθερίας. Όπως είδαμε, όμως, κατά τον Kant ορισμένοι περιορισμοί είναι αναγκαίοι. Η αναγκαιότητα

⁷Ibid, σ. 50-52.

⁸Ibid, σ. 52-53.

⁹Ibid, σ. 53-54.

¹⁰Ibid, σ. 54-55.

αυτή μας φέρνει στο δεύτερο επιχείρημα του κειμένου: η πολιτική ελευθερία ως το βασικό στοιχείο του διαφωτιστικού προτάγματος υποστηρίζεται, όχι μόνο επειδή αποτελεί μια αξία που πρέπει να διέπει την οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών, όπως έχει ο ίδιος δείξει, αλλά ταυτόχρονα επειδή θέτει εμπόδια στο να «ξεδιπλώσει» ο λαός «όλες του τις δυνάμεις», δηλαδή να εξεγερθεί. Η επιχειρηματολογία αυτή συνδέεται αφενός με την καντιανή φιλοσοφία και αφετέρου με το γεγονός ότι το εν λόγω άρθρο δεν απευθύνεται απλώς σε ένα αναγνωστικό κοινό, αλλά και στην πεφωτισμένη δεσποτεία, όπου φαίνεται να διάκειται φιλικά προς τα διαφωτιστικά ιδεώδη. Για τους λόγους αυτούς είναι γραμμένο με τέτοιο τρόπο έτσι, ώστε να τηρείται μια ισορροπία μεταξύ ριζοσπαστικότητας και πολιτικού ρεαλισμού. Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή, χαρακτηριστική είναι η καντιανή διατύπωση του τελευταίου επιχειρήματος με λογοτεχνική χροιά, με την οποία ολοκληρώνεται το υπό σχολιασμό άρθρο: «Όταν λοιπόν η φύση ξετυλίγει, κάτω από αυτό το σκληρό περίβλημα, το φυτό που αποτελεί και την πιο τρυφερή φροντίδα της, δηλαδή την τάση προς τον ελεύθερο στοχασμό, αυτό σιγά σιγά γυρίζει πίσω και επενεργεί στο φρόνημα του λαού (κάνοντάς τον έτσι ολοένα πιο ικανό να πράττει ελεύθερα) και εντέλει επενεργεί ακόμα και σ' αυτές τις θεμελιώδεις αρχές της κυβέρνησης, που διαπιστώνει ότι έχει και η ίδια συμφέρον να μεταχειρίζεται τον άνθρωπο, ο οποίος είναι τώρα κάτι παραπάνω από μηχανή, ανάλογα με την αξιοπρέπειά του.»¹¹.

¹¹Ibid, σ. 56-57.